

B) İslâmî İlimler. 1. *Ni'met-i İslâm*. Eserin birinci kısmında (İstanbul 1310, 1313, 1316, 1320) akaidle ilgili çok kısa bir girişten sonra tahâret, namaz, oruç ve zekât konuları, ikinci kısımda (İstanbul 1322, 1329) hac, avlanma, hayvan kesimi, kurban ve akıka bahisleri işlenmiştir. Üçüncü kısım (İstanbul 1324) *Münâkehât ve Müfârekât* adıyla hazırlanmış olup fıkıhın nikâh, talâk, eymân ve radâ bölümlerini içermektedir. Eser müellife büyük şöhret kazandırmıştır. 2. *Usûl-i Fıkıh* (*Husûlün-nekh fi usûlî'l-fıkh*; İstanbul 1309, 1312, 1314). 3. *Elgâz-ı Fıkhiyye* (İstanbul 1309). İbrahim Halilcan tarafından sadeleştirilerek *Fıkıh Bilmeçeleri* adıyla yayımlanmıştır (İstanbul 1978). 4. *Hanımlar İlmihali* (İstanbul 1313). 5. *Kızlar Hocası (Küçük Hanımlar İlmihali)*; İstanbul 1312, 1316, 1324). 6. *el-Muhtasarât fi mesâilî't-tahârât ve'l-ibâdât* (İstanbul 1332). *Ni'met-i İslâm*'ın özeti olup Diyanet İşleri Başkanlığı'nca *el-Muhtasarât* ismiyle tekrar neşredilmiştir (Ankara 1957). 7. *el-Hakâik mimmâ fi'l-Câmii's-sagîr ve'l-Meşârik min hadîsi hayri'l-halâik* (İstanbul 1310; II, 1311). Eserin yazma halindeki cüzleri Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi'ndedir (nr. 293, 294, 295). 8. *el-Kavlü's-seddîd fi ilmi't-tecvîd* (*Tecvîd-i Cedid*; İstanbul 1328). 9. *Tuhfetü'l-erîb fi'r-red-dî alâ ehli's-salîb Tercümesi* (İstanbul 1291). Abdullah b. Abdullah et-Tercümân'a ait eserin Said Efendi ile birlikte yapılan çevirisi olup *Hristiyanlığa Reddiye* adıyla yeni harflerle de yayımlanmıştır (İstanbul 1965). 10. *el-Münküzü mine'd-dalâl Tercümesi* (İstanbul 1287). Gazzâlî'nin eserinin Said Efendi ile birlikte tercümesidir. 11. *Sihâmü'l-İsâbe fi kenzi'd-daavâti'l-müstecâbe Tercümesi* (İstanbul 1313). Süyûtî'nin makbul dualara ve duanın kabul şartlarına dair eserinin çevirisidir.

C) Biyografi. 1. *Meşâhîrû'n-nisâ* (I-II, İstanbul 1294-1295). İslâm öncesi ve İslâm döneminde ilim, edebiyat ve siyaset alanında meşhur olmuş Arap, Türk ve İranlı 1165 kadar hanımın biyografisini içeren bir ansiklopedidir. Zamanın kız öğretmen okullarında okutulmak üzere Marif Nezâreti'nin isteği üzerine hazırlanan eseri Muhammed Hasanhan İtimâdüs-saltana *Hayrât-ı Hisân* adıyla Farsça'ya çevirmiştir (I-III, Tahran 1304-1307). Kitap, *Tarihte İz Bırakan Kadınlar* ismiyle Bedrettin Çetiner tarafından sadeleştirilerek yayımlanmış (İstanbul 1982), ancak giriş kısmı ile "Fasl-ı Mahsûs" bölümü çir-

karılmıştır. 2. *Buğyetü't-tâlib fi tercemeti Tuhfeti'r-râgîb* (İstanbul 1332). Kalyûbî'nin, Mısır'da kabirleri meşhur olan bazı Ehl-i beyt büyüklarının biyografisi ve menkıbelerini içeren *Tuhfetü'r-râgîb* adlı eserinin tercümesidir.

D) Tashih ve Ta'likleri. *Sahîh-i Buhârî* (I-VIII, İstanbul 1315); *Sahîh-i Müslim* ("Kitâbü'l-cihâd"ın kırk üçüncü babı "Gazvetü Hayber"e kadar; İstanbul 1329-1332); Sâgânî, *Meşâriku'l-envârî'n-nebeviyye* (İstanbul 1311); İbn Melek, *Şerhu Menârî'l-envâr* (İstanbul 1292); Radî el-Esterâbâdî, *Şerhu's-Şâfiyye* (İstanbul 1290); Seyyid Abdullah el-Hüseynî, *Şerhu's-Şâfiyye* (İstanbul 1293). Kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: *Sarf-ı Arabî*, *Teshîlû't-tahsîl*, *Şerhu ebyâti'l-İsfehendi*, *Mekteb-i Sultânî*, *Kavâid-i Türkîyye Risâlesi*, *İktibâsü'l-envâr fi tercemeti'l-Menâr*, *Düstürü'l-muvahhidîn*, *Terceme-i Tuhfetü'l-mülûk*.

Mehmed Zihni Efendi'ye dair şu çalışmalar yapılmıştır: Mevlüt Kuyucu, *Mehmed Zihni Efendi'nin Hayatı ve Eserleri* (mezuniyet tezi, 1970; İÜ Ed. Fak. Arap-Fars Filolojisi); Ömer Güzel, *el-Kavlü'l-ceyyid'in Mahiyeti ve İndeksi* (Mezuniyet tezi 1970, İÜ Ktp., Tez, nr. 7693); Candemir Doğan, *Hacı Mehmed Zihni Efendi ve Yeni Arapça Öğretim Metodu* (doktora semineri, 1993, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Ahmet Turan Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi* (İstanbul 1999); Cansel Kılıç, *el-Kavlü'l-ceyyid: Ebyat Şerhi* (mezuniyet tezi, 1999, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi); Osman Güman, *XIX. Yüzyılda Nimet-i İslâm Kitabı Çerçevesinde İlmihal Fıkıhı* (yüksek lisans tezi, 2000, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü).

BİBLİYOGRAFYA:

BA, *Sicill-i Ahvâl Defteri*, nr. 66, s. 185-186; Mehmed Zihni, *Meşâhîrû'n-nisâ*, İstanbul 1294-95, I, 159; II, 64, 91; a.mlf., *Nimet-i İslâm*, İstanbul 1957, oğlu Ali Rânâ Tarhan'ın yazdığı hal tercümesi, s. 5-7; a.e. (s.nşr. M. Rahmi), İstanbul 1978, neşredenin yazdığı hal tercümesi, s. 7-10; a.e. (nşr. Bayram Ali Öztürk), İstanbul 1986, neşredenin yazdığı hal tercümesi, s. 19-32; a.mlf., *el-Müntehab*, İstanbul 1981, s. 4; Ahmed Naim - Mustafa Cemil, *Sarf-ı Arabî ve Temrinât*, İstanbul 1321, s. 1-10; *Osmanlı Müellifleri*, I, 310-312; *Hediyetü'l-ârifin*, II, 400; *Şâhihu Müslim* (nşr. M. Fuâd Abdülbâki), Kahire 1374/1954, neşredenin girişi, I, 2; Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1954, I, 290, 409; a.mlf., *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-69, II, 1041-1043; Ağâh Sırrı Levent, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara 1984, I, 421; Hasan Duman, *Bayezit Devlet Kütüphanesi 100 Yaşında*, İstanbul 1984, s. 19;

Sadi Çögenli, *Müderris Hacı Mehmed Zihni Efendi Bibliyografyası*, Erzurum 1989; Ahmet Turan Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, İstanbul 1999, s. 108, 113-116; Mehmet Kanar, *Çağdaş İran Edebiyatı'nın Doğuşu ve Gelişmesi*, İstanbul 1999, s. 78; Zeyneb Fevâz, *ed-Dürrü'l-menşûr fi tabakâti rabbâti'l-hudûr* (nşr. M. Emîn ed-Dan-nâvî), Beyrut 1420/1999, I, 13; "Mehmed Zihni Efendi", *TDEA*, VI, 223.

HULÛSİ KILIÇ

MEHMEDKULUZÂDE, Celil (1869-1932)

Azerbaycanlı yazar, gazeteci
ve fikir adamı.

Doğum tarihi eski kaynaklarda 1866 olarak gösterilmişse de İsâ Hebibbeyli'nin elde ettiği belgeler onun 22 Şubat 1869'da doğduğunu ortaya koymaktadır. Mirze (Mirza) Celil veya takma ad olarak kullandığı Molla Nasreddin olarak da bilinir. Güney Azerbaycan'ın Hoy şehrinde Nahçıvan'a gelip yerleşmiş bir inşaat ustası olan Meşhedî Hüseyinkulu'nun oğludur. Nahçıvan'da başladığı medrese eğitiminde (1873-1879) Kur'an okuma yanında biraz da Arapça, Farsça öğrendi. 1879'da üç sınıflı Rus okulunda öğrenimine devam etti. 1882'de Gürcistan'ın Gori şehrindeki Rus öğretmen okulunun Azerbaycan şubesine girdi. 1887'de mezun olarak önce Revan'ın (Erivan) Uluhanlı köyünde, ardından Başnoraşen'de ve Nehrem köyünde çalıştı. Öğretmenliği sırasında yazarlık faaliyetine de başladı. *Çay Destgâhı* (manzum alegorik dram), *Kişmiş Oyunu* (piyes), *Danabaş Kendinin Ehvâlât-ları* (büyük hikâye) gibi eserlerini yazdı. 1898'de öğretmenlikten ayrılarak Erivan'da bir müddet dava vekilliği yaptı. 1899-1901 yılları arasında Nahçıvan'da polis yardımcısı olarak çalıştı. 1903'te Tiflis'te *Şark-ı Rus* gazetesini çıkararak Azerbaycanlı gazeteci Mehmedmedağa Şahtahtlı'nın teklifini kabul edip gazetesinin idarehanesinde çalışmaya başladı.

Önceki eşleri vefat ettikten sonra 1907'de üçüncü evliliğini yaptı. Karabağ hanları soyundan bir bey kızı olan Hamîde Hanım'la evliliği Mirza Celil'in sosyal ve edebî faaliyetlerini olumlu şekilde etkiledi. Hamîde Hanım o dönemde Azerbaycan'da sayıları çok az olan, iyi eğitim görmüş, Rusça'yı çok iyi bilen aydın kadınlardandı. Babasından miras kalan geniş topraklara ve mülklere sahipti. Hayatı boyunca kocasına destek olan Hamîde Hanım'ın daha sonra Rusça yazdığı, Abbas Zamanov tarafından Azerî Türkçesi'ne çevrilerek bas-

tırılan hâtıratında sadece Mirza Celil hakkında değil XX. yüzyıl başlarındaki Azerbaycan'ın siyasî, içtimâî ve edebî hayatı hakkında değerli bilgiler bulunmaktadır.

Şahtahtlı'nın maddî sıkıntılar yüzünden gazetesini kapatması üzerine Mirza Celil ve Türkiye'de eğitim görmüş Ömer Faik Nûmanzâde birleşip bu işe maddî imkân sağlayan Nahcıvanlı tüccar Meşhedî Alias-ker Bağırzâde ile ortak olarak *Şark-ı Rus* gazetesinin matbaasını satın aldılar ve ona Gayret Matbaası adını verdiler. Kafkasya Türk-İslâm toplumunun millî, dinî, kültürel ihtiyaçlarını çok iyi bilen iki arkadaş, 1905'teki Rus ihtilâlinin getirdiği serbestlikten yararlanarak 7 Nisan 1905'te *Molla Nasreddin* adlı, kısmen renkli karikatürlü mizah dergisini çıkarmaya başladılar. Dergi ilk sayısından itibaren büyük ilgi gördü ve çok geçmeden Çarlık Rusyası'nda Türkler'in ve müslümanların yaşadığı her yerde geniş okuyucu kitlesine ulaştı; İran'daki Türk ve Fars edebiyatlarını, fikir hareketlerini de derinden etkiledi.

Tiflis'te bir yandan öğretmenlik yapan Mirza Celil ve Nûmanzâde 1905'te, Rus okullarına girmek isteyen Azerbaycanlı öğrencileri imtihana hazırlamak için yatılı bir pansiyon ve üç sınıflı bir okul açtılar. *Molla Nasreddin* yayımlandıktan bir süre sonra Nûmanzâde bu işten çekilince dergi tamamen Mirza Celil'e kaldı. Kendisi Molla Nasreddin imzasıyla büyük şöhret kazandı ve zamanla derginin adıyla özdeşleşti. Dergi II. Meşrutiyet'ten sonra İstanbul'da da okunur oldu; mizah dergilerinde (özellikle *Cem'de*) *Molla Nasreddin*'in etkisi açıkça görülmektedir. Zaman zaman Rus hükümeti tarafından kapatılan dergi üzerinde I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla hükümetin baskısı iyice arttı. Ruslar, o dönemde Kafkasya'da oldukça güçlü bir akım haline gelmiş olan Türkçülük-İslâmcılık düşüncesinin daha da gelişmesinden ve müslüman ahalinin Türkiye taraftarı tavır takınmasından çekiniyordu. Bu yüzden bölgedeki bütün Türk basını üzerinde büyük bir baskı ve kontrol oluşmuştu. Baskılara karşı daha fazla direnemeyen Mirza Celil *Molla Nasreddin*'i kapattı. Eşinin mülklerinin bulunduğu Ağdam'daki Kehrizli köyüne çekildi ve orada bazı eserleriyle ilgili çalışmalarına devam etti.

1917 Bolşevik İhtilâli'nden sonra kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ömrü fazla olmadı. Azerbaycan Bolşevikleri içinde bulunan Ermeniler müslümanları ve

Türkler'i kitleler halinde ortadan kaldırmaya, Büyük Ermenistan'ı kurmak için katliamlar yapmaya başladılar. Hızla gelişen bu hadiseleri Kehrizli köyünde izleyen Mirza Celil mücadeleyi sürdürmek için Tebriz'e göç etti; fakat kısa zaman içinde Türkler'in Tebriz'deki hürriyet hareketi İngilizler'in yardımıyla İran hükümeti tarafından bastırıldı. Bu olayın ardından Mirza Celil *Molla Nasreddin*'i Tebriz'de neşretmeye başladıysa da İran hükümetinin baskılarının gittikçe artması üzerine 24 Mayıs 1921'de Bakü'ye döndü. Ancak Kasım 1922'de aydınların baskısı ile *Molla Nasreddin*'i çıkarmasına, aynı yılın sonunda *Yeni Yol* adlı gazetenin redaktörlüğünü yapmasına, *Şark Kadını*, *Maarif ve Medeniyyet*, *Yeni Kend* adlı yayın organlarında yazılar yazmasına izin verildi. Fakat yeni rejimin gözünde şüpheli bir kişi olduğundan bir süre sonra *Molla Nasreddin*'in kontrolü elinden çıktı. Ondan habersiz yazılar yayımlanıyor, kendi yazdıkları bile değiştiriliyor, Azerbaycan Komünist Partisi mensupları tarafından sert bir şekilde eleştiriliyordu. 1925'ten itibaren dergi "Hey'et-i Tahririyye" adına çıkarıldı; 1930'dan sonra Azerbaycan Mübariz Allahsızlar İttifakı'nın yayım organı haline getirildi. Derginin kendisinden habersiz böyle bir cemiyetin organı haline getirilmesi ve özellikle "Allahsız" olarak adlandırılmasını Mirza Celil kabul etmedi. Bu olayı sert bir şekilde eleştirerek *Molla Nasreddin*'in kapatılmasını veya kendi adının dergiden çıkarılmasını istedi. Böylece toplam yirmi beş yıl kadar yayımlanan *Molla Nasreddin* 1931'de kapatıldı. Mirza Celil, hayatının son yıllarında çektiği sıkıntılar sebebiyle geçirdiği bir kalp krizi neticesinde 4 Ocak 1932'de Bakü'de vefat etti. Mezarı aynı şehirdeki Fahrî Kabristanı'ndadır.

Celil Mehmedkuluzâde, Mirza Feth Ali Ahundzâde'nin açmış olduğu çığırda ilerleyerek sadece realist-demokratik-satirik edebiyat anlayışını geliştirmekle kalmamış, *Molla Nasreddin*'in çatısı altında bu derginin adıyla anılan ve Ömer Fâik Nûmanzâde, Mirza Alekber Sâbir, Neriman Nerimanov, Abdürrahim Bey Hakverdili, Ali Nazmi gibi şahsiyetlerden oluşan realist-demokratik edebî bir mektep kurmayı da başarmıştır. Azerbaycan milliyetçiliğinin oluşmasında onun ve arkadaşlarının büyük rolü vardır.

Türkler'in Arap alfabesini bırakarak Latin alfabesine geçmeleri gerektiğine ina-

nan Mirza Celil, "Eşeğin Kaybolması" adlı hikâyesini Radloff'un ilmi neşirlerde bulunduğu Kiril harfleriyle yazmış, *Şark-ı Rus* gazetesinde Gaspıralı İsmâil ile Mehmedağa Şahtahtlı arasında alfabe reformu üzerine başlayan tartışmayı takip etmiştir. Bu tecrübelerinden Rus ihtilâlinin sonra da yararlanan Mirza Celil 1924'te Yeni Elifba Komitesi'ne üye seçildi. Bu faaliyetle ilgili olarak Sovyetler Birliği'nin özellikle Türk halklarının yaşadığı şehirlerde çeşitli görüşmelere ve toplantılara katıldı, bu arada Azerbaycan edebiyatı ve kültürü hakkında konuşmalar yaptı. Sovyetler'in amacı ileride değiştirilecek alfabe için zemin hazırlamaktı. Nitekim 1926 Bakü Türkoloji Kongresi'nde bu mesele gündeme getirildi.

İdealist bir halkçı olan Mirza Celil toplumdaki haksızlıkların, cehaletin, geri kalmışlığın ortadan kaldırılmasını, kadınların haklarına kavuşturulmasını, beylerin, hanların menfaatperest, fırsatçı din adamlarının cahil halkı sömürmelerinin önlenmesini istiyordu. Aydın geçinen yarı okumuşlar, idealsiz kişiler onun şiddetli tenkit ateşine hedef olmuştu.

Azerbaycan edebiyatında modern hikâyeciliğin en güzel örneklerini veren Mirza Celil tiyatro eserleriyle de çığır açmıştır. *Ölümler* adlı dramında cehalet sebebiyle bütün hayatı fonksiyonlarını yitirmiş, hufafelerin esiri olmuş, din şartlarının elinde perişan hale gelmiş Azerbaycan toplumunu yaşayan ölümlere benzetmiş ve bu hakikati cesaretle ortaya koymuştur. Eser 1916'dan itibaren Azerbaycan tiyatrosunda birçok defa sahnelenmiştir. *Anamın Kitabı* adlı piyesinde ise Azerbaycan üzerinde tarihin her döneminde büyük ölçüde etkili olmuş üç muhitin, Osmanlı, İran ve Rus kültürünün zararlı etkilerini komik bir şekilde ele almış, bu üç ülkede okuyan üç erkek kardeşin şahsında bir ailenin (Azerbaycan) nasıl içinden çıkılmaz duruma düşürüldüğünü anlatmıştır. 1918'de yazdığı *Kamança* (ke-mençe) adlı dramda Ermeni-Türk çatışmalarının emperyalizmin bir oyunu olduğu ortaya konuluyor, iki komşu halkın ortak kültürel yönlerine dikkat çekiliyordu.

Eserleri. 1903'te *Şark-ı Rus*'ta çıkan "Poçt (posta) kutusu" adlı bir hikâye ile neşir hayatına giren Mirza Celil, Türkçe edebî ve siyasî yazılarını *Şark-ı Rus* ve *Molla Nasreddin* gibi süreli yayınlarda neşretmiş, ayrıca *Kaspi* (Bakü), *Tifliski Listok*, *Vozrojeniye*, *Kavkazki Raboçi Listok* gibi yayım organlarında Rusça yazıları

çıkmıştır. Mirza Celil'in eserleri Sovyet döneminde derli toplu bir şekilde -yine bazıları yok sayılarak- üç (Bakü 1966-1967) ve altı ciltlik (Bakü 1982-1985) külliyyatlar halinde, ayrıca münferit olarak da birçok defa basılmıştır. Yayımlanmış eserlerinin başlıcaları şunlardır: *Hikâyeler. Poçt Kutusu* (Tiflis 1905, 1912), *Usta Zeynal* (Tiflis 1906), *Gurbaneli Bey* (1906), *İran'da Hürriyet* (1906), *Atlar Dayanak* (1907). *Tiyatrolar. Ölüler* (Bakü 1925), *Kamança* (1918), *Anamın Kitabı* (1919), *Danabaş Kendinin Mektubi* (1922), *Deli Yiğınçağı* (1927). Hakkında yüzlerce araştırma yapılan ve birçok kitap yayımlanan Mirza Celil üzerine 1990'lı yıllardan sonra daha objektif araştırmalar, değerlendirmeler ortaya konmuştur. *Molla Nasreddin*'le ilgili olarak da çok sayıda araştırma bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Celil Memmedquluzade, *Cümhuriyyet* (haz. İsa Hebibbeyli), Nahçıvan NDU Neşriyyatı 2002 (makale ve hikâyelerinden seçmeler); Mirze İbrahimov, *Böyük Demokrat*, Bakı 1939; M. Paşayev, *Celil Memmedquluzade Arxivinin Tesviri*, Bakı 1961; M. Cefer, *Celil Memmedquluzade*, Bakı 1966; Gulam Memmedli, *Molla Nesreddin*, Bakı 1966; a.mlf., *Molla Nesreddin Salname*, Bakı 1973; Ferman Bayramov, *Celil Memmedquluzade*, Bakı 1966 (bibliyografya); *Celil Memmedquluzade Heyat ve Yaradıcılığı* (ed. Kâmrân Memmedov), Bakı 1974 (makaleler mecmuası); Abbas Zamanov, *Emel Dostları*, Bakı 1979; Eziz Mirehmedov, *Azerbaycan Molla Nesreddini*, Bakı 1980; *Molla Nesreddin* (I. cildinin transliterasyonlu neşri), Bakı 1982; İsa Hebibbeyli, *Celil Memmedquluzade'nin Heyat ve Yaradıcılığının Esas Tarixleri*, Bakı 1986; a.mlf., *Celil Memmedquluzade: Mühiti ve Müasirleri*, Bakı 1997; Zeynelabidin Makas, *Azerbaycan Dramaları*, Ankara 1990, s. 180; *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Azerbaycan Türk Edebiyatı*, Ankara 1993, IV, 153-155; Yavuz Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul 1994; a.mlf., "Celil Mehemmed Kuluzâde", *TDEA*, II, 31; Yaşar Karayev, *Belli Başlı Dönemleri ve Zirve Şahsiyetleriyle Azerbaycan Edebiyatı*, İstanbul 1999; *Mirze Celil ve Memmedquluzadeler (Mektuplaşma)* (haz. İsa Hebibbeyli), Bakı 2003; "Memmedquluzade, Celil", *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, Bakı 1982, VI, 494-496; "Memmedquluzade-Cavanshir, Hemide Xanım Ehmedbey Qızı", a.e., VI, 496.

YAŞAR KARAYEV – YAVUZ AKPINAR

MEHMET ALİ AYNİ

(bk. AYNİ, Mehmet Ali).

MEHMET EMİN EFENDİ, Neyzen

(bk. YAZICI, Mehmet Emin).

MEHTER

(مهتر)

Osmanlılar'da resmî-askerî mûsiki takımı ve buna ait mehterhâne teşkilâtında görevli kişi.

Farsça'da "daha büyük, en büyük" anlamına gelen **mih-ter** kelimesinin Türkçeleşmiş şekli olan **mehter** (çoğulu mehterân), Osmanlı saray teşkilâtında mehterhâne de denilen mûsiki takımından başka yüksek rütbeli hizmetkâr, kavas, Bâbîâlî çavuşu, rütbe-nişan müjdecisi (çaylak), at uşağı ve çadır uşağı" görevli sınıfları için de kullanılmıştır.

Mehter teşkilâtının geçmişi Türk ve İslâm tarihinin en eski devirlerine kadar giderse de bunu ifade eden mehter ve mehterhâne terimlerine ancak XVI. yüzyıl Osmanlı belgelerinde rastlanır. Türk askerî mûsikisine dair ilk bilgiler VIII. yüzyıla ait Orhun kitâbelerinde bulunmakta ve burada hükümrânlık sembolü "tuğ" ile birlikte geçen "köbrüğe (kö'ürge; bk. Clauson, *Dictionary*, s. 690) kelimesiyle kös veya nevbet davulunun kastedildiği görülmektedir. *Dîvânü lugâti't-Türk*'teki, "Tuğum tikip uruldu (tuğ dikilip nevbet davulu vuruldu)" cümlesiyle (I, 194-195) Türk hakanının sarayının önünde beyler için her gün 360 nevbet davulu vurdurduğundan bahsedilirken kullanılan, "Han tuğ urdu" cümlesi de (III, 127) yalnız tuğ kelimesiyle tuğ-davul ikilisinin (Cengiz Han'ın hanlık alâineti "tuk-gü'ürge"; bk. *İA*, XII/2, s. 5) birlikte ifade edildiğini göstermekte ve bu cümlelerden, Gök-türkler'den beri devletten hâkimiyet alâmetlerinden olan davul veya köse hakan çadırı yahut sarayının önünde nevbet vurulması geleneğinin XI. yüzyıl Türk-İslâm devletlerinde de sürdürüldüğü anlaşılmaktadır (geniş bilgi için bk. DAVUL).

Savaşlarda müzikle kendi askerlerini cesaretlendirirken düşmanı korkutma veya ürkütme anlayışının bütün eski kavimlerde mevcut olduğu kaynaklardan öğrenilmektedir. Aslı Aristo'ya nisbet edilen *Kitâbü's-Siyâse*'de seslerin insan ruhu üzerindeki etkisi sebebiyle savaşlara müzikle gitmenin düşmanı korkutmaya yönelik olduğu ve ordularda bu işi yapacak teşkilâtların bulundurulduğu hususu üzerinde durulmuştur. Grekler'in savaşlarda borazan ve lavta kullanıkları, Büyük İskender'in askerî mûsikisine davul ve yüksek sesli borular ilâve ettirdiği bilinmektedir. Yine kaynaklarda Hintli-

ler'in ve Partlar'ın düşmanlarını büyük davullar çalarak ürküttükleri bildirilmektedir. Câhiliye devri Arapları askerlerini coşturmak için savaşlarda def çalarak kahramanlık şiirleri okuyan muganniye-lerden faydalanmışlardır; Bedir ve Uhud gazvelerinde de bu uygulama sürdürülmüştür. İbn Haldûn'un belirttiğine göre askerlerini cesaretlendirmek için bir çeşit beste ile kahramanlık şiirleri okuyan Araplar savaşlarda mûsiki icrasını başka kavimlerden öğrenmişler ve alem (sancak) dışındaki hükümrânlık alâmetlerinin başında yer alan askerî bandoyu Abbâsiler zamanında muhtemelen Bizans'tan veya daha kuvvetli bir ihtimalle İran'dan almışlardır. İbn Haldûn, oluşturulan mûsiki heyetlerinin zaman içinde gelişip yaygınlaşarak Endülüs'e ulaştığını ve saz sayılarının artıp çeşitlendiğini belirtmekte, Fâtımîler'den Azîz-Billâh'ın Suriye'yi fethe giderken ordusunda 500 alem ve davul bulundurduğunu, Türkler'in de özellikle davul sayısının çok olmasına ve kös kullanmaya önem verdiklerini bildirmektedir. *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânü lugâti't-Türk* gibi eserlerle Firdevsî ve Nizâmî-i Gencevî gibi şairlerin şiirlerinden anlaşıldığına göre XI. yüzyılda Orta Asya, Hindistan ve Ortadoğu'da yaşayan Türk toplulukları arasında tanınan küvrüg (kös), tabl (davul), borguy (boru), nây-i Türkî (zurna), çeng (zil) gibi sazların bazı küçük farklılıklarla Yemen'den Sudan'a, Hindistan'dan Endülüs'e kadar İslâm dünyasının hemen her bölgesinde kullanılması bu konudaki etkileşimi göstermektedir. Bu sazlar, eski askerî mûzika takımlarının günümüzdeki tek örneği sayılabilecek Türk mehter takımlarında kullanılan kös, davul, nakkare, zurna, boru, zil ve çevgânla hemen hemen aynıdır.

XIX. yüzyıla kadar Türk ve İslâm devletlerinin teşkilâtlarında yer alan bando takımlarının barışta ve savaşta icra ettikleri göreve "nevbet vurma", bu takımlara da "tablhâne, nakkârehâne, mehterhâne"nin yanı sıra "nevbethâne" de deniliyordu. Mehterhâne sahibi olmak gibi nevbet vurdurmanın da bazı şartları vardı. Müstakil devletler bu teşkilâtları diledikleri gibi kurmakta ve günde beş namaz vakti nevbet çaldırmakta iken bağlı devletler ancak tâbi oldukları büyük devletin izniyle bunlara sahip olabilmekte ve sadece müsaade edildiği kadar nevbet çaldırabilmekteydi. Meselâ Abbâsî Halifesi Mutî'-Lillâh, nakkârehâne kurmak için kendisine başvuran Büveyhî Emîri Muizzüddeve'ye izin vermemiş, Halife